

FILOSOFIJOS ISTORIJOS KLAUSIMAI

S. JANKAUSKAS

ANTIKNĖS FILOSOFIJOS IŠTAKOS

Antikinė filosofija — tai ypatingo žmogaus — išminčiaus stebėtojo mąstymas¹. Ši antikinės filosofijos prielaida išsakyta dar Pitagorui priskiriamame filosofo apibrėžime. Filosofu čia laikomas tas laisvasis pilietis, kurio kitaip negu vergo netraukia nei nauda, nei šlovė, ir kuris ateina į šį pasaulį vien stebėti (θεωρεῖν)². Tokį žmogų suformavo vergovė — istoriškai susiklostęs gamybos būdas. Atsiskiriant fizinei veiklai nuo dvasinės, suskilo ligi tol buvusi daugiau ar mažiau vienalytė visuomenė. Viena jos dalis — vergai — buvo pasmerkti beveik vien fizinei veiklai ir biologinei egzistencijai, taigi tarsi panardinti į gamtą. Kita dalis — laisvieji piliečiai — atsidavė daugiausia dvasinei veiklai ir politiniam gyvenimui, taigi tarsi iškilo virš gamtos. Toks visuomenės skilimas nebuvo natūralus ir galėjo būti realizuotas tik prievarta. Tačiau jį diktavo objektyvi (ekonominė) būtinybė, dėl to jis turėjo būti teoriškai motyvuotas. Tai atliko ideologija — iškreipta visuomenės sąmonė, siekianti idealiai sutaikyti realius prieštaravimus. Laisvojo piliečio ir vergo padėties skirtingumas visuomenėje buvo pavaizduotas kaip prigimtinis jų skirtingumas. Skiriamąją ribą ligi tol vienalytėje visuomenėje buvo galima nubrėžti tik griežtai fiksuojant skirtumus tarp jos pusių. Todėl kuo mažiau laisvasis pilietis savo prigimtimi skyrėsi nuo vergo iš tikro, tuo griežčiau jie turėjo būti atskirti ideologiškai. Kadangi faktiškai jokio prigimtinio skirtingumo tarp jų nebuvo, tai ideologinis laisvojo piliečio ir vergo apibrėžtumas turėjo įgauti jų priešstatos (loginio neigimo) formą. Laisvasis pilietis negalėjo būti šios priešstatos pradinu tašku. Jis dar tik žengė į istorijos areną ir jo apibrėžtumas dar buvo jam pačiam (egzistencinė) problema. O vergą buvo galima nesunkiai apibūdinti remiantis ligtoliniu istoriniu patyrimu. Jis savo funkcijo-

¹ „Graikų filosofija prasideda nuo Septynių išminčių, tarp kurių yra ir natūrfilosofas Talis. Ją užbaigia mėginimas atvaizduoti sąvokomis išminčių. Pradžia ir pabaiga, bet ne mažiau ir centras, vidury, yra σοφός, būtent Sokratas. Filosofija sukasi apie šiuos substantialius individus, ir tai ne atsitiktinis faktas <...>“ (Маркс К. Эпикурейская философия. — Маркс К., Энгельс Ф. Соч., 2-е изд., т. 40, с. 53).

² Зг. Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. — М., 1979, с. 334.

mis iš esmės buvo ligi tol istorijoje dominavęs žmogus, praktiškai veikiantis žmogus. Vadinas, laisvasis pilietis, kaip vergo priešingybė, privalėjo būti praktiškai veikiančio žmogaus priešingybė. Šiaip jau laisvasis pilietis buvo tuo, kuo jį būti vertė susiklosčiusios aplinkybės. Tačiau, spręsdamas iškilusią egzistencinę problemą, įsisąmonindamas savo paskirtį, laisvasis pilietis privalėjo vadovautis minėtu negatyviu savo prigimties apibrėžtumu.

Praktiškai veikiantį žmogų konstituojanti prielaida buvo jo praktinė nuostata, užpildyta įvairiais praktiniais interesais, pavyzdžiui, potraukiu naudai, šlovei. Vertybiškai ženklindami išorinio pasaulio objektus, šie interesai skatino bei orientavo praktinę veiklą. Laisvasis pilietis, įsisąmonindamas save kaip vergo priešingybę, turėjo išsižadėti visų šių interesų. Pašalinus iš praktinės nuostatos konkretų turinį, turėjo likti tik pati nuostata arba grynas, nesuinteresuotas požiūris į pasaulį. Toks požiūris įgalino antikos žmogų — laisvąjį pilietį — naujai pažvelgti į pasaulį ir naujai jį suprasti. Praktiškai veikiantis žmogus žiūrėjo į pasaulį pro praktinių interesų prizmę. Šie interesai fokusavo pasaulį į patį žmogų, kaip tų interesų židinį. Todėl toks žmogus mąstė pasaulį „savanaudiškai“, kaip tiesiogiai ar netiesiogiai jam, žmogui, skirtą. Nesuinteresuotas požiūris reiškė galimybę pažvelgti į pasaulį „nesavanaudiškai“, nepriklausomai nuo šio pasaulio santykio su kuo nors, taigi kaip į kažką savaime (objektyviai) esantį. Tokia galimybė iškilo laisvajam piliečiui tokiu mastu, koku jis save priešino vergui. Ši galimybė galėjo būti realizuota tik užangažavus tą savitą požiūrį vertybiškai. O tai padaryti laisvąjį pilietį vertė jo, kaip žmogaus, praktinė prigimtis. Kaip tik dėl to laisvasis pilietis galėjo išsižadėti iš esmės visų praktinių interesų, bet negalėjo abstrahuotis nuo požiūrio apskritai — praktinės prigimties loginės išraiškos. Praktinė prigimtis vertė laisvąjį pilietį būti veikėju, vertė jį kryptingai išreikšti save. Todėl, susikomplicavus savisklaidai nusistovėjusia kryptimi, turėjo būti surasta kita kryptis, patenkinanti susiklosčiusias aplinkybes. Ir antikos žmogus — laisvasis pilietis surado tą kitą kryptį, surado vertybę, užangažuojančią jo savitą, nepraktinį požiūrį. Ta vertybė buvo Grožis.

Grožis buvo nepaprasta vertybė. Ji užpildė „tuščią“ laisvojo piliečio praktinę nuostatą, nepažeisdama priešpriešoje vergui iškilusių reikalavimų tai nuostatai. Ši vertybė nuteikė žmogų „veiklai“, kurį nebuvo praktinės veiklos atmaina. Iš tikro ta „veikla“ — grožio pajauta — buvo galima tik nesikėsinant į grožio objektą, tik išlaikant su juo distanciją. Grožio pajauta buvo galima tik kaip jo stebėjimas (kontempliavimas). Taigi sukonkretinusi laisvojo piliečio praktinę nuostatą, t. y. pavertusi ją estetinę, Grožio vertybė pozityviai apibrėžė ir to piliečio statusą. Jis privalėjo būti stebėtojas, ieškantis ir siekiantis grožio.

Įsisąmonindamas savo estetinę paskirtį, antikos žmogus pirmiausia turėjo atsiduoti meninei kūrybai. Juk ši savo pobūdžiu vis dėlto buvo praktinės veiklos rūšis, taigi teikė žmogui galimybę atpalaiduoti praktines potencijas, o savo kryptimi jį buvo gražių dalykų kūryba, taigi

teikė žmogui galimybę susiliesti su grožiu. Ir antikoje suklestėjo menai. Plečiantis šios veiklos diapazonui, į ją neišvengiamai turėjo patekti ir pats žmogus, aišku, tokiu mastu, koku jis buvo praktinės veiklos objektas, taigi kaip kūnas. Antikos žmogus galėjo ryžtis tokiam meno srities išplėtimui, vildamasis adekvačiai realizuoti savo estetinę paskirtį. Juk menas, kaip gražių dalykų kūryba ir jų stebėjimas, daugų daugiausia teikė žmogui galimybę tik trumpai, išoriškai prisiliesti prie pavienių grožio apraiškų. Padaręs gražų savo kūną, t. y. pats tapęs gražus, žmogus galėjo jaustis pritapęs prie grožio, tiesiog virtęs pačiu grožiu. Ir antikos žmogus surado būdą, kaip padaryti kūną gražų. Tas būdas buvo gimnastika — nuogo kūno lavinimas fizinėmis pratybomis. Įžvelgdamas čia galimybę visiškai realizuoti savo paskirtį, antikos žmogus pavertė šią meno modifikaciją — kūno kultūrą — savotišku kultu. Buvo įsteigtos specialios mokyklos — gimnazijos, reguliariai organizuojami specialūs renginiai — olimpinės žaidynės. Žmogus turi būti gražus savo kūnu (*σωμα καλον*). Šitaip pirmiausia įsisąmonino savo estetinę paskirtį antikos žmogus. Realizuojant šią antikos žmogaus idealo pirmąją dalį, buvo padėtas pamatas į grožį orientuotai antikos kultūrai.

Tiek kai kurios tradicinės meno rūšys, tiek specifinė jo modifikacija — gimnastika, ir ypač pastaroji, vis dėlto reikalavo fizinių pastangų. Jų privalėjo vengti antikos žmogus — laisvasis pilietis — įsisąmonindamas save kaip vergo priešingybę. Todėl nei tradiciniai menai, nei gimnastika tuo mastu, kuriuo jie buvo fizinės veiklos atmainos, negalėjo būti antikos žmogui priimtiniu keliu į grožį. Kita vertus, ir tradicinių menų, ir gimnastikos rezultatai buvo tik pavienės, laikinos grožio apraiškos. Pati jų konstravimo galimybė piršo mintį esant kažkokį grožio matą, grožį apskritai, pagal kurį tos grožio apraiškos kuriamos. Todėl ir savo rezultatais nei tradiciniai menai, nei gimnastika negalėjo visiškai patenkinti antikos žmogaus lūkesčių, o veikiau tik sukelti jam patvaresnio, tikresnio grožio troškulį.

Tokio grožio antikos žmogus pirmiausia galėjo ieškoti tik tarp jusliškos prigimties dalykų. Natūralu buvo manyti grožio prototipą esant gimišką pagal jį kuriamoms pavienėms grožio apraiškoms. Be žmogaus kuriamų dalykų, jusliška buvo tik gamtos reiškinių įvairovė. Pažvelgus į ją pro estetinę prizmę, ji negalėjo nepasirodyti graži. Ta pati estetinė nuostata vertė žiūrėti žmogų į šią įvairovę kaip į savaimingą, nesutvertą ir neišnykstančią. Palyginti su paties žmogaus kuriamomis pavienėmis grožio apraiškoms, jos grožis rodėsi neabejotinai patvaresnis, ir antikos žmogus galėjo tartis čia aptikęs grožio prototipą, patį grožį. Palaipsniui gamtos reiškinių įvairovė antikos žmogaus akyse virto kosmu, t. y. grožiu³. Aptikus grožio matą, patį grožį, tradicinių menų ir gimnastikos rezultatų vertė neišvengiamai turėjo kristi. Palaipsniui antikoje nusistovėjo požiūris, kad menais ir gimnastika žmogus tik mėgdžioja grožį, t. y. gamtą.

³ Senovės graikų kalbos žodis *κοσμος* reiškė, be kita ko, ir grožį.

Aptikęs, kaip jam rodėsi, tikrąjį grožį — kosmą — gamtoje, antikos žmogus dar turėjo surasti būdą jį pasiekti. To reikalavo jo praktinė prigimtis. Ji vertė kaip nors įgyti, turėti vertybiškai paženklintą objektą. Išlikdamas nuoseklus, t. y. stebėtojas, antikos žmogus galėjo padaryti tai tik savo jutimais ir mąstymu. Grožio pajautos betarpiškumas kėlė jam iliuziją, kad jos metu savo jutimais ir mąstymu jis tarsi susiliečia su grožio objektu ir operuoja juo daiktiškai. Todėl antikos žmogus ir galėjo pažiūrėti į jutimus ir mąstymą kaip į savitą daiktiškos veiklos analogą, adekvačiai atpalaiduojantį jo praktines potencijas. Ir grožio suvokimas tapo antikos žmogui tuo būdu, kuriuo jis mėgino pasiekti tikrąjį grožį — kosmą. Išsiaiškindamas, kaip jam pačiam rodėsi, apčiuopdamas kosmo apibrėžtumus, antikos žmogus galėjo tartis kartu pritampas prie paties kosmo arba, jo paties žodžiais tariant, dalyvaujās (μετεχομεν) jame.

Antikos žmogaus egzistencinė problema sukonkretėjo. Ji virto klausimu: kas yra kosmas? Antikos žmogui šis klausimas reiškė praktinę problemą: jos mintinis sprendimas buvo jo praktika, o sprendimo rezultatai jis turėjo suprasti irgi daiktiškai. Taip sukonkretėjusios problemos sprendimo galimybės riboja antikos žmogaus patyrimas — kasdienio gyvenimo vaizdiniai. Todėl tas sprendimas iš pradžių neišvengiamai turėjo būti antropomorfinis. Kaip save taip ir kosmą antikos žmogus mėgino apibūdinti aiškindamas jo kilmę. Tokį mėginimą aiškinti kosmo kilmę, taigi galiausiai apčiuopti jo grožį jau galima išvelgti mitologiniuose vaizdiniuose. Tiesa, čia dar vyravo religinis interesas, tačiau greta dievų jau pasirodė ir gamtos stichijos (δτοιεχτα), o vieny ir kitų ryšys čia jau buvo aiškinamas natūraliai, t. y. kildinant vienus iš kitų. Mitologinius vaizdinius apibendrinęs Heziodas savo „Teogonijoje“ visko išeities tašku padarė, viską kildino iš jau visiškai nedieviško chaoso⁴. Tokių samprotavimų pamate jau turėjo glūdėti estetinė nuostata, vertusi žiūrėti į kosmą kaip į savaimingą. Konkretėjant antikos žmogaus estetiniam interesui, iš mitologinių vaizdinių turėjo atsisijoti to intereso atžvilgiu nereikšmingi dalykai.

Išvelgęs savo paskirtį pritapti prie kosmo, antikos žmogus siekė šio tikslo estetinė pajauta. Šios pajautos betarpiškumas kėlė pritapimo prie kosmo iliuziją, tačiau ji pati buvo trumpalaikė ir atsitiktinio pobūdžio. Todėl, siekiant visiško, t. y. pastovaus pritapimo prie kosmo, reikėjo stabilizuoti estetinę pajautą. Natūralu buvo tikėtis padaryti tai išskiriant joje pačioje pastovumo momentą, t. y. jos organizavimo principą. Tardamas, kad estetinė pajauta jis pritampa prie kosmo, antikos žmogus tapatino tą pajautą su paties grožio objekto funkcionavimu. Todėl ir jos organizavimo principo jis galėjo ieškoti tik pačiame grožio objekte, t. y. kosme. Taigi estetinis interesas turėjo pakreipti antikinio žmogaus mąstymą kosmo vidinės organizacijos arba tvarkos paieškai. Ir kosmas antikos žmogaus akyse palaipsniui virto tvarka⁵. Remdamasis ribotu savo

⁴ Žodis *χαος* etimologiškai kilęs iš veiksmažodžio *χάω* (žiovauju).

⁵ Žodis *κοσμος* taip pat reiškė tvarką arba sąrangą.

patyrimu, antikos žmogus galėjo suprasti tvarką tik antropomorfiškai — kaip valdymo rezultata. O valdymas dar nuo seno buvo vyresniojo amžiaus žmonių privilegija. Pritaikant šį valdymo principą kosmui, plaukė, kad kosmą valdo arba organizuoja tai, kas kitų jo dalykų atžvilgiu yra ankstesnis arba pirmesnis. Taigi siekdamas estetinė pajauta apčiuopti kosmą, antikos žmogus privalėjo nustatyti funkcinį požiūrį jo valdymo principą, o loginiu požiūriu — jo pirmąjį pradą arba αρχή⁶. Estetinei pajautai organizuoti svarbus buvo ne būdas, kuriuo kosmas įgyja tvarką, o tik galutinis kosmo valdymo rezultatas — pati tvarka. Todėl reikšmingesnis turėjo pasidaryti loginis αρχή aspektas. Taigi αρχή paieškos galiausiai turėjo pakrypti į kosmo struktūros nustatymą. Mąstymu apčiuopęs kosmo struktūrą, antikos žmogus pajusdavo jo grožį ir patirdavo θεωρία, t. y. estetinį pasitenkinimą. Kadangi kaip tik kosmo struktūros nustatymas sukeldavo jam tokią būseną, tai palaipsniui θεωρία (teorija) įgavo pačios struktūros prasmę, o θεωρεῖν (teoretizuoti) — mintinių veiksmų, nukreiptų į tokios struktūros išaiškinimą, prasmę.

Pirmojo prado, arba αρχή, problema žymėjo pirmosios teorinio mąstymo formos — antikinės filosofijos — pradžią. Subjektyviai ši filosofija buvo ypatingo žmogaus — išminčiaus stebėtojo estetinės *savirealizacijos* būdas. Ir tai nulėmė pradinę antikos filosofijos probleminę orientaciją: ji turėjo būti būties mąstymas arba ontologija. Mąstymas buvo išminčiaus stebėtojo praktinės veiklos pakaitalas. Tai savo ruožtu nulėmė pirminį būties supratimą: αρχή iš pradžių galėjo būti suprastas tik daiktiškai, pavyzdžiui, kaip kūnas. Objektyviai antikos filosofija buvo *suskilusios* visuomenės mąstymas. Tai nulėmė jos paskirtį: ji turėjo būti ideologija. Atlikti tokį vaidmenį, t. y. sušvelninti realius visuomenės prieštaravimus, ši filosofija galėjo tik apversdama būties ir sąmonės santykį. Tai nulėmė galutinį būties supratimą: išvystyti šią filosofiją galėjo tik idealizmas. Taigi antikinės filosofijos arba teorinio mąstymo formavimo kelias turėjo būti nuosekliai išsivadavimo iš materialistinių prielaidų ir idealistinės savo prigimties įsisąmoninimo kelias.

⁶ Žodis αρχή, etimologiškai kilęs iš būdvardžio αρχαῖος (senas), reiškė pradą arba kilmę bei valdžią arba valdymą.